

СМЕШТАЈ АРХИВСКОГ МАТЕРИЈАЛА ВАЉЕВСКОГ СУДА

ЈОШ ДОК ЈЕ ПОСТОЈАО АРХИВСКИ ЦЕНТАР У ВАЉЕВУ, ПРЕ ПЕТНАЕСТ ГОДИНА, ПОУЗДАНО ЈЕ УТВРЂЕНО ДА ЈЕ УПРОПАШЋЕН АРХИВСКИ МАТЕРИЈАЛ ВАЉЕВСКОГ СУДА КОЈИ СУ У ПРВОМ СРПСКОМ УСТАНИКУ ОСНОВАЛИ УСТАНИЦИ ИЗ ВАЉЕВСКОГ КРАЈА. 5. МАЈА 1804. НА РЕЉИНОМ ПОЉУ У ТАМНАВСКОМ СЕЉУ КРШНОЈ ГЛАВИ, ИСПОД БЛИЗОЊСКОГ ВИСА. ИСТО ТАКО ЈЕ УНИШТЕН АРХИВСКИ МАТЕРИЈАЛ СУДА ЗА ВАРОШ ВАЉЕВО И ВАЉЕВСКУ НАХИЈУ (МАГИСТРАТ), КОЈИ ЈЕ ПОЧЕО РАДИТИ У ВАЉЕВУ ЈАНУАРА 1809. ГОДИНЕ. ТОМЕ СУ ДОПРИНЕЛИ НЕРАЗУМЕВАЊЕ НЕКИХ НЕУКИХ И НЕПРОМИШЉЕНИХ УСТАНИЧКИХ СТАРЕШИНА, НЕХАТ ЊИХОВИХ ПИСАРА, А ПРЕ СВЕГА МНОГОБРОЈНЕ НЕПРЕБРОДИВЕ ТЕШКОЋЕ У РАТНИМ ПРИЛИКАМА, НАРОЧИТО У ВРЕМЕ ПОВЛАЧЕЊА СТАРЕШИНА У СРЕМ 1813. ГОДИНЕ. ОРИГИНАЛНИ АКТ У КОМЕ СЕ НАЛАЗЕ ПРОПИСИ О УРЕЂЕЊУ ВАЉЕВСКОГ СУДА ИЗ 1809. ГОДИНЕ, ТАКОЂЕ ВИШЕ НЕ ПОСТОЈИ. УТВРЂЕНО ЈЕ ДА ЈЕ ПРИЛИКОМ НЕМАЧКОГ БОМБАРДОВАЊА ИЗ ВАЗДУХА 6. АПРИЛА 1941. ИЗГОРЕО У БЕОГРАДСКОЈ НАРОДНОЈ БИБЛИОТЕЦИ И АКТ ПОЗНАТОГ ПОД НАСЛОВОМ „УРЕЖДЕНИЈЕ СОВЈЕТА НАРОДНА ЗА СУД ВАРОШИ ВАЉЕВСКЕ И ТОЈА НАХИЈИ“ КОЈИ ЈЕ 1. ЈАНУАРА 1809. У БЕОГРАДУ ИЗДАО ПРАВИТЕЛСТВУЈУЋИ СОВЈЕТ НАРОДА СЕРБСКОГА ОВАЈ ДОКУМЕНАТ ЈЕ САЧУВАН У ПРЕПИСУ.²

О смештају архивског материјала Ваљевског суда који је устројио главни кнез шабачке и ваљевске нахије Јеврем Обреновић према наређењу књаза Милоша Обреновића од 1. јула 1823. (бр. 1216), данас знамо ово: {

Двадесет петог маја 1881. уложили су писари Суда округа ваљевског представку овом Суду поводом пропадања архивског материјала и лоших судских просторија³. Уз ову представку налазимо пријаву од 27. маја исте године о влажној и загушљивој канцеларији коју су потписали поред Алексе Дабића судски практикант Јеврем Протић и Димитрије Ј. Јанковић — Робеспјер.⁴ Затим, двадесет деветог маја 1881. одговара председник овог Суда Начелству ваљевског округа о томе у чему се састоје рђаве просторије с молбом да се ово Начелство заложи колико год може да би се сазидала нова судска зграда. Стварно, прилике су врло рђаве: архивски материјал пропада наочиглед свих судија и чиновника док је истовремено здравље ових службеника прилично угрожено.⁵

У извештају Суда округа ваљевског од 3. августа 1881. председнику Министарског савета у Београду налазе се подаци да су на доњем спрату судске зграде у Ваљеву смештене ове радне просторије: архива, „преписница“ и експедиција са деловодним протоколом и регистром.⁶ Ове просторије су ониске, а прозори врло мали. Према причању старих Ваљеваца, собе у којима је смештен архивски материјал свог Суда служиле су некада као коњушнице бившег председника Ваљевског суда Јеврема Ј. Пенадовића (1793, Бранковина — 1867, Београд). У тренутку када је састављен овај извештај, а нарочито преко зиме, још се осећа ваздух загађен од нечистоће у земљи преко које су уместо патоса поређане даске. Овој влажности прилично су допринели суседни клозет и „калдрма“ која споља затрпава зидове „за половину хвата“. Зато није никакво чудо што у овако влажној просторији с пролећа избијају шибљике и печурке које искорењују судски практиканти. После тога, председник Суда истиче у овом извештају запажање да судска „апсана“ (затвор) има све могуће удобности, насупрот назначеним просторијама у којима човек не може дисати. Занимљив је податак да је неколико година раније установљено да се ове просторије не могу употребити ни за „апсану“ услед чега је потом саграђена одговарајућа зграда затвора. Суд је својевремено преместио због недовољног простора извесну количину аката и судских књига из суседне зграде у просторије затвора. Сваке године се троше велике своте новца ради оправке судске зграде, упркос томе што она није погодна ни за смештај архивског материјала ни за судске канцеларије.

На основу поменутог извештаја Суда округа ваљевског сазнајемо да је према захтеву овог Суда још маја 1881. Окружно начелство у Ваљеву упутило стручну комисију ради прегледа свих просторија судске зграде. Она је утврдила да је смештај судских службеника у овој згради штетан по њихово здравље. Зато је сво Начелство одмах предложило министру унутрашњих дела „да се подигне једно велико здање за смештај Суда и Начелства, пошто је и његово здање у таквом истом стању као и судско“. Овај предлог није прихваћен, па је 15. октобра 1896. председник првостепеног Ваљевског суда упутио „Господину Министру правде“ следеће тражење:

„Зграда, у којој се данас налази првостепени ваљевски суд, веома је неподесна и ни у колико не одговара потребама суда, једно што је тескобна а друго што се састоји из три засебна одељења, која су удаљена једна од другог, а поглавито и од апсане судске.

Ова раштрканост зграда судских смета и чини управо немогућним бољи надзор над вршењем службе у суду; тескобност и неподесност њихова спречава да се ова врши лако и брзо, а чини незгоде и грађанима, који по послу долазе суду.

Ове незгоде трпи суд овај још од 1884. године када је порушена стара окружна судска зграда, од кога доба суд се потуцао по прив. зградама за које округ плаћа грдну кирију, што бива и данас.

Од 1884. године до данас суд је у више прилика преко Начелства овог округа покретао питање о зидању нове судске зграде на Окружном плацу где је била стара, па је и данас упутио Начелству један акт по овој ствари.

Међутим да би се ово питање о зидању нове судске зграде, која би одговарала потребама суда, што пре привело у дело, част је овом суду умолити Господина Министра, да изволи надлежним путем порадити, да се у што краћем року предузме зидање потребне зграде за овај суд, јер би се тиме задовољила једна прека и неодложива потреба судска, међутим интерес на овај капитал, који би се

на ову цел̄ употребно не би без сумње био већи од претеране суме коју округ плаћа срезу ваљевском за закуп садање зграде; било би уштеде и на служитељима којих не би потребовао онолики број, колики је потребан данас, кад се суд налази у три засебне куће, и најпоследне неоцењене користи било би и за саму службу у суду, и овај не би био принуђен на пр. да извештај део своје архиве држи на тавану судске апсане.

Претсед. суда
Петар С. Милутиновић, с. р.⁷

Првостепени суд у Ваљеву је истог дана, 15. октобра 1896., упутно тражење Начелству округа ваљевског ради неодложне потребе зидања судске зграде.⁸ На основу овог тражења сазнајемо да је Ваљевски суд још од 1875. године водио преписку са Начелством о потреби зидања судске зграде. Између осталог председник Суда скреће пажњу Начелству овим речима:

„У случају предузимања овог посла, молио бих Начелство да потражи извешће од суда о томе, какав би распоред одељења у предузетој грађевини одговарао потребама судским, како би стручна комисија имала ове у виду при грађењу плана за судско здање. Последњи акт од стране Суда упућен је по овој ствари Начелству у јуну 1892. год. под бр. 16380“. (Тај акт од јуна 1892. не постоји у фонду Ваљевског суда у Историјском архиву у Ваљеву).

Као што се показало, власт предкумановске Србије није ништа предузела ради зидања судске зграде у Ваљеву све до 1905. године.

Поред архивских података, у стручној литератури налазимо драгоцене податке о стању и смештају архивског материјала Ваљевског суда. Ови подаци о архивском материјалу почетком 20. века истовремено наговештавају истраживачу стање и смештај овог материјала крајем 19. века. Зато ћемо пажљиво размотрити ове податке:⁹

О смештају архивалија Првостепеног суда у Ваљеву судија тога суда Михаило Р. Радивојевић даје податке које је сазнао као очевидац. Он тврди да је још непуне две године пре објављивања свога чланка, а то значи око 1901. године, био председник комисије која је имала задатак да утврди стање у коме се налази овај материјал. Тада је комисија установила следеће:

1) Један део архивског материјала лежи на тавану судског затвора. Тај материјал је изложен уништавању.

2) Треба наћи о трошку Окружног начелства у Ваљеву погодну зграду ради правилног смештаја тог материјала.

3) Пошто је архивски материјал Првостепеног суда у Ваљеву непроцењиво културно благо, комисија налази да је оправдано да Окружно начелство у Ваљеву годишње исплаћује пет до шест хиљада динара кирије за смештај у одговарајућој згради. (Ово тражење комисије Окружно начелство није спровело, те је тако архивски материјал и даље изложен пропадању).

На тавану затвора Првостепеног суда у Ваљеву налази се само један део архивског материјала овог суда (1822. — 1885.). На том месту налази се такође архивски материјал некадашњег Ваљевског магистрата, који је устројен по наређењу књаза Милоша Обреновића од 1. јула 1823. Стање архивског материјала је лоше, што се види на основу следећих података.

1) Материјал смештен на тавану затвора је „у потпуном нареду“: регистри, протоколи и фасцикулисана акта леже растурени или окачени на таванске греде.

2) Архивски материјал је овлажен зато што је црп оштећен. Услед тога Радивојевић не може да прочита поједина акта.

3) Овај материјал угрожава ватра зато што су неисправни димњаци. То се показало пре неколико година када је на тавану избио пожар, који је благовремено угашен. (Пошто је овај прилог објављен 1903. године, данас можемо претпоставити да је овај пожар избио крајем 19. или почетком 20. века).

4) Надлежни чиновници не воде бригу о архивском материјалу.

5) Као последица наведеног лошег стања, писац тврди да се одређени судски предмети не могу наћи упркос упорном и пажљивом претраживању.

6) На крају, архивски материјал за раздобље 1885. — 1903. смештен је у „неподесној судској згради“. Овај материјал је ипак у „бољем стању“.

Судија Радивојевић даље јадикuje: осуђује старешине који су се оглушили о примедбе и захтеве комисије. Не само да архивски материјал пропада, него је још судско особље смештено у рђавим просторијама Првостепеног суда у Ваљеву, те ту нарушава своје здравље.

Према причању старог Ваљевца, трошна зграда Првостепеног суда налазила се отприлике у дворишту иза зграда Општинског суда и Окружног суда (Улица Карађорђева бр. 48 — 50). Појединци тврде да је та зграда била на месту на коме су подигнуте садашње зграде Општинске геодетске управе. Трошна судска зграда уклоњена је пре 1905. године када су саграђене простране зграде ова два суда.

На основу изјаве пензионера Петра Мандића из Ваљева коју је дао Историјском архиву у Ваљеву 25. септембра 1959. о уништавању архивског материјала Ваљевског суда за време првог светског рата, данас знамо ово:¹⁰

После другог непријатељског упада у Ваљево почетком новембра 1915. изненада су дошли у овај Суд два аустроугарска официра у пратњи шест војника. Мандић је тада био судски послужитељ, па је гледао како су ова лица претраживала архивски материјал Првостепеног суда у Ваљеву, како се тада називао Ваљевски суд. После око четрдесет четири године он у основи тврди следеће:

1) Ова војна лица избацила су кроз прозор судске зграде у двориште око 40 килограма архивског материјала и потом све то спалили;

2) За себе су задржали и однели 6 фасцикула судског материјала.

Мандић не зна на шта се односи нити из којих је година уништени и однети материјал. Њему није познато у којој су војној установи радили ови официри, нити се сећа да ли су они још који пут долазили ради претраживања и одношења судских докумената. Али Мандић врло добро памти да су та лица говорила српскохрватски.

Драгоцени архивски фонд Ваљевског суда је неупоредиво више уништаван за време другог светског рата и једно време после ослобођења. О уништавању државне и општинске архиве за време овог рата налазимо званично обавештење у следећем распису квислиншке власти у Србији:

„Дринска финансијска дирекција

Број 5602

4. фебруар 1942

ВАЉЕВО.

Свима пореским и катастарским управама, надзорништвима и одељцима финанси контроле и царинарницама на територији ове

Дирекције

Министарство финансија под бр. 514/1 од 31 јануара 1942 доставило је овој Дирекцији распис следеће садржине:

„Представништво Министарског савета актом бр. 27 од 5 јануара 1942 доставило је овом Министарству следеће:

„Управник државне архиве актом бр. 419 од 29 децембра 1941 год. обратио се молбом да се изда распис о чувању и заштити званичних архива.

Обавештен сам да су у многим местима у унутрашњости после жалосних летошњих догађаја, многе државне и општинске архиве осетно страдале, и да се још није свуда приступило спасавању и сређивању онога што је преостало, него да се чак у неким местима извесне архиве развлаче и продају на кило. Да би се томе стало на пут, позивам све надлежне власти да овакве случајеве спрече, кажњавају и продавца и купца.

С обзиром на законске прописе, морају се чувати не само нове, него и старе архиве и оне се не могу распарчавати а још мање уништити без предходног мишљења државне архиве у Београду и без писмене одлуке највиших надлежних власти. У супротном свако учествовање у таквом раду повлачиће врло осетне казне робије као и друге законске последице.

Оно што важи за државна надлештва у погледу чувања њихових архива, важи и за црквене судове и друга црквена надлештва, као и за општине и друге јавно-правне установе.

Старешине појединих надлештава и установа дужне су обавестити о томе подручно им архивско особље и водити рачуна да се у свему поступи у духу овога упутства.

Скреће се пажња свима подручним установама тога Министарства, да извештај о стању својих архива до краја 1941. год. у што краћем року доставе непосредно државној архиви у Београду”.

Предње се доставља ради знања и даље надлежности.

Финансијски директор,¹¹

(потпис је нечитак)

Као што се види, управник државне архиве у Београду наводи у изложеном акту, између осталог, да су „многе државне и општинске архиве осетно страдале” у Србији „после жалосних летошњих догађаја”. Ово је историјска истина: партизанске јединице су приликом ослобођења многих места у Србији у току 1941. године спаљивали архивски материјал домаће власти која сарађује са непријатељом. На тај начин су уништене званичне везе између непријатељске команде и домаће власти чији су носници појединци из апарата предратне буржоаске власти.

Познато је да је у тренутку продирања немачке армије у Југославију априла 1941. године архивски материјал Ваљевског суда био смештен на тавану судске зграде. За време рата 1942. — 1943. године судски чиновници су сређивали овај драгоцен материјал. Неки чиновници, који су тада у Ваљеву били познати као филателисти, одлепљивали су том приликом марке са коверата и аката и односили својој кући ради попуњавања драгоцених филателитичких збирки. Ова оштећења су била увод у развлачењу архивског материјала које ће потом проузроковати десетковање читавог судског фонда.

Кад су учестала прелетања савезничке авијације, немачка командантура у Ваљеву, смештена у згради Општинског суда, наредила је 1944. године Окружном суду у суседству да избаци са тавана сав архивски материјал ради благовременост спречавања ширења пожара у случају бомбардовања Ваљева. Исте године је убрзо сав материјал набацан у двориште овог Суда. Тада су неки неодговорни Ваљевци почели извлачити фасцикуле и по ниској цени продавати пиљарима, месарима, бакалнима, трговцима — ситничарима. Грађани су доносили својим кућама животне намирнице увијене у документа из времена прве владавине књаза Милоша Обреновића (1815—1839.), творца српске буржоаске државе. Тада се нико није досетио да благовремено одузме овај материјал од продаваца животних намирница. Терор скупатора и општа оскудица растројили су многе грађане у толикој мери да они ништа друго нису тражили осим слободу и хлеб. Истовремено, као из каквог непресушног извора, пристизала су историјска документа из судског фонда из ваљевско тржиште где су користила месној трговини, одузимајући српској историографији најпоузданије, драгоцене податке о ваљевском крају у првој половини XX века. После ослобођења Ваљева 15. септембра 1944. године, Ваљевци су и даље куповали животне намирнице увијене у историјска документа. У оскудици хартије народна власт неко време није могла стати на пут неодговорним лицима. Томе је у основи највише допринела ова околност: још за време окупације поједини месари, пиљари, трговци и непознате штеточине нагомилали су на скривеним местима веће залихе овог материјала зато што су сматрали да под немачком окупацијом фабрике хартије у Србији неће производити материјал за заштиту животних намирница у продавницама. У таквим су се приликама листови из судских деловодних протокола и драгоцене поверљива преписка о политичким догађајима у ваљевском крају, нарочито из XIX века, пошто су послужили потрошачима, једног дана нашли на гомили ђубрета, ако их пре тога оскудни појединци у највећем граду на реци Колубари нису искористили за потпалу штедњака. Међу овима било је и људи који су помоћу „папирнатих“ успомена на наше претке и њихову борбу за бољу будућност потомака свесрдно кували пекмез од шљива и топили маст да би благовремено обезбедили зимницу, у чему су успевали. Они нису знали да на тај начин спаљују драгоцен део своје историје. Беда је код тих људи потиснула љубав према завичају која је била у њима, јер је од прадедова носе у себи, а писани трагови завичајне историје нестајали су у пепелу као још једна жртва претешке окупације у другом светском рату.

АРХИВСКИ МАТЕРИЈАЛ ИЗ ФОНДА ВАЉЕВСКОГ СУДА НИЈЕ СЕ МОГЛО СКРАСИТИ НА ЈЕДНОМ МЕСТУ, МАКАР ТО БИЛО ПОД ВЕДРИМ НЕБОМ, НА ЈЕ ПОЧЕО ДА СЕ ПОТУЦА „ОД НЕМИЛА ДО НЕДРАГА“ КАО ДЕТЕ КОЈЕ ЈЕ БЕЗДУШНА МАЈКА ОСТАВИЛА НА НЕКОЈ РАСКРСНИЦИ. ВЛАСТ ГА СЕ ОДРИЦАЛА, ШТО НИЈЕ БИЛО НИКАКВО ЧУДО: ДРАГОЦЕНА ДОКУМЕНТА СУ НАСТАЛА У БУРЖОАСКОЈ ДРЖАВИ...

Из дворишта Ваљевског суда доспео је једног дана овај десетковани и задрљани судски материјал у подрум једне мензе (улица Војводе Мишића бр. 13, предратна кафана „Златибор“). Одатле су „стручни“ кувари једно време (1950—1951.) извлачили фасцикуле набрекле од влаге и са успехом потпаљивали ватру у великој кухињској пећи (тада није било електричних штедњака!) не само ујутру него и преко дана кад је храну требало брже зготовити. Стицајем околности драгоцен

материјал је био тако набацан да су се најстарија документа нашла на врху гомиле, нарочито из двадесетих година XIX века, што је куварима пружио прилику да без икакве муке дохватају те драгоцености и убацују у свој „крематоријум“. У том послу кувари су имали помагаче. У овећем дворништу иза мензе пролазници су газили документа, која је понеки пут ветар избацивао на улицу и кровове суседних кућа. Међу тим пролазницима било је и судских странака зато што је тада Срески народни суд био смештен у неким приземним зградама у дворништу. Деца из суседства су свима притекла у помоћ. Она су од архивске хартије из фонда Ваљевског суда правили „змајеве“ и „авионе“, не слутећи да ће због таквих поступака учити недо-вољно документовану историју. На крају, негодовање појединих образованих грађана заинтересовало је власт, те је из подрума мензе један део материјала пренесен 1952. године у подрум Народног музеја у Ваљеву, где су пре више од сто шездесет две године лежали у оковима Илија Бирчанин и Алекса Пенадовић. Други део ових драгоцености убачен је у некадашњу зграду Историјског архива у Ваљеву (оронула зграда Ваљевске општине у улици Војводе Мишића бр. 10, преко пута мензе), која је порушена априла 1959. године.

Према увиду у судски архивски материјал смештен после свих десетковања у депое Историјског архива у Ваљеву (улица Карађорђева бр. 46, некадашња зграда Ваљевске поште, а пре другог светског рата зграда приватне банке Ваљевске задруге), данас можемо тврдити да је оштећен како материјал из XIX века тако и грађа из XX века. Али, највеће оштећење погодило је материјал из доба прве владавине књаза Милоша Обреновића, чији би јединствени примерци требало да покажу начине стицања богатства (првобитна акумулација капитала) некадашњих устаничких старешина, њихових млађих приврженика на власти и трговаца после протеривања Турака из Београдског пашалука. Услед тога је антропологеограф Љубомир Павловић морао да бележи казивања старих Ваљеваца о томе како су ваљевске старешине откупљивале имања неких богатих Турака у Белом Пољу, Седларима, Грацу, Попарама и Кличевцу.

Инспекција Историјског архива у Ваљеву проналазила је још 1952. и 1953. године у појединим ваљевским продавницама меса драгоцене листове истргнуте из деловодних протокола Окружног суда у Ваљеву из предратне Југославије. Утврђено је да су ови протоколи извучени са неке гомиле после ослобођења 1944. године. Оно што је пронађено одмах је одузето. Дешава се последњих година да понеки грађани доносе у Архив делове судских предмета од историјске вредности.

ПРЕМА РАЧУНУ ВЕРОВАТНОЋЕ, ПОСЛЕ ПРЕГЛЕДА АРХИВСКОГ МАТЕРИЈАЛА ВАЉЕВСКОГ СУДА СМЕШТЕНОГ У ДЕПОУ ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА У ВАЉЕВУ, СМАТРАМО ДА ЈЕ ЗА ВРЕМЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА И ПОСЛЕ ОСЛОБОЂЕЊА УНИШТЕНО ОКО ТРИ ВАГОНА ДРАГОЦЕНОГ И ЈЕДИНСТВЕНОГ АРХИВСКОГ МАТЕРИЈАЛА. УСЛЕД ТОГА ЈЕ ОВАЈ АРХИВ ПРИНУЂЕН ДА ПРАЗНИНЕ У СУДСКОМ ФОНДУ ПОПУЊАВА ИСПИСАНИМ АРХИВСКИМ ПОДАЦИМА ИЗ ДРУГИХ ИСТОРИЈСКИХ АРХИВА У НАШОЈ ЗЕМЉИ, ИСТОРИЈСКОМ ЛИТЕРАТУРОМ И ДНЕВНИМ ЛИСТОВИМА ИЗ ПРОШЛОГ И ОВОГ ВЕКА.

Н А П О М Е Н Е

1. Лазар Арсенијевић Баталака објавио је у Историји српског устанка једну пресуду Ваљевског суда у Кличевцу од 25. априла 1806. Пресуду су потписале 23 старешине. На крају овог драгоценог писма Баталака пише: „Са оригинала, из архиве Јакџа Ненадовића преписано“.
2. Препис је објављен у следећим публикацијама: (1) Мита Петровић — „Финансије и установе обновљене Србије“, књ. 1; (2) Д. Ђ. Алимшић — „Историјски развитак полицијских власти у Србији (1793 — 1869)“; (3) Стојан Новаковић — „Уставно питање и законик Карађорђева времена“.
- 3—4. ИАВ (Историјски архив Ваљево), фонд Ваљевског суда, без броја.
  5. И с т о, бр. 8437.
  6. И с т о, без броја.
  7. И с т о, бр. 27093.
  8. И с т о, бр. 27094.
9. Михаило Р. Радивојевић, судија Првостепеног суда из Ваљева — „Старо српско право (Ваљевски магистрат)“, часопис „Глас права, судства и администрације“, (561—564), свеска бр. 24. (33.), 15. јун 1903, Београд.
10. Изјаву Петра Мандића забележио је архивист Раде М. Јанковић, који је 1962. напустио Историјски архив у Ваљеву. Данас се налази на дужности директора Радничког универзитета у Ваљеву.
11. ИАВ, Фонд Ваљевског суда.